

УДК 340.1

DOI 10.31732/2708-339X-2023-08-17-23

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В СИСТЕМІ ПРАВА

Дубовой А.С.,

аспірант кафедри теорії та історії держави і права
Університету «КРОК»,
вул. Табірна, 30-32, м.Київ, Україна, 03113,
e-mail: dubovoi@i.ua
<https://orcid.org/0000-0002-5313-3187>

Загребельна Н.А.,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Університету «КРОК»,
вул. Табірна, 30-32, м.Київ, Україна, 03113,
e-mail: NataliaZa@krok.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-3390-7149>

THEORETICAL ASPECTS OF DETERMINING THE CONTENT OF LEGAL RESPONSIBILITY IN THE LEGAL SYSTEM

Dubovoi A.S.,

PhD student of the Department of Theory and History
of the State and Law, "KROK" University
Tabirna St., 30-32, Kyiv, Ukraine, 03113,
e-mail: dubovoi@i.ua
<https://orcid.org/0000-0002-5313-3187>

Zahrebelna N.A.,

Ph.D. in Law, «KROK» University,
Tabirna St., 30-32, Kyiv, Ukraine, 03113,
e-mail: NataliaZa@krok.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-3390-7149>

Анотація. У статті проведено всебічний теоретичний аналіз однієї з фундаментальних правових категорій «юридична відповідальність» як соціально-правової доктрини та правил поведінки в соціумі. Виділено та систематизовано сучасні наукові погляди та думки щодо цієї категорії з усіма її варіаціями. Виділено три основні підходи до визначення юридичної відповідальності: негативістський (відповідальність за факт вчинення протиправного діяння), позитивістський (всеохоплюючий в часі), цілісно-правовий (як загальний напрямок розвитку права). Доведено прямиий зв'язок понять відповідальності з необережністю, умислом чи недбалістю правопорушника. Доведено, що інститут відповідальності є фундаментальним механізмом в правовій системі України.

В статті з'ясовано, що будь-яка концепція в праві, так само як і концепція дуалізму при розгляді підходів до визначення юридичної відповідальності, має свої недоліки. Якщо розглядати її лише з одного боку (наприклад, з боку негативізму), то не будуть враховані основоположні виховні моменти поняття «відповідальності». Тобто буде забезпечено лише обов'язок дотримання загальноприйнятих суспільних норм. А він визначає лише мінімальні можливості юридичної відповідальності. Дотримання обов'язку не забезпечує повну правомірну поведінку в суспільстві та створює обсяг форм поведінки, яких необхідно дотримуватися. Тобто підкреслюється, що для реального застосування відповідальності треба не лише «створити» модель правомірної поведінки, а й законодавчо оформити цю модель в правових нормах, законах. Доводиться той факт, що саме узагальнення в правових нормах надає суспільним правилам правомірної поведінки юридичного змісту. Тобто підкреслено дієвість використання дуалістичної моделі при розгляді підходів до визначення юридичної відповідальності для сучасної державно-правової моделі України.

Основною метою статті є узагальнення теоретичних напрацювань вітчизняних науковців у сфері теорії держави й права щодо питання правової природи категорії «юридична відповідальність», а також з'ясування її типологізація основних наукових підходів та концепцій досліджуваної категорії права.

Ключові слова: юридична відповідальність, інститут юридичної відповідальності, соціальна відповідальність, позитивна (перспективна) юридична відповідальність, негативна (ретроспективна) юридична відповідальність, правовідносини, система права.

Abstract. The article provides a comprehensive theoretical analysis of one of the fundamental legal categories "legal responsibility" as a socio-legal doctrine and rules of behavior in society. Modern scientific views and opinions regarding this category with all its variations are highlighted and systematized. Three main approaches to the definition of legal responsibility are distinguished: negativist (responsibility for the fact of committing an illegal act), positivist (all-encompassing in time), holistic-legal (as a general direction of the development of law). A direct connection between the concepts of responsibility and the carelessness, intent or negligence of the offender has been proven. It has been proven that the institution of responsibility is a fundamental mechanism in the legal system of Ukraine.

The article found out that any concept in law, as well as the concept of dualism when considering approaches to determining legal responsibility, has its own shortcomings. If it is considered only from one side (for example, from the side of negativism), then the fundamental educational points of the concept of "responsibility" will not be taken into account. That is, only the obligation to observe generally accepted social norms will be ensured. And it defines only the minimum possibilities of legal responsibility. Compliance with the duty does not ensure fully lawful behavior in society and creates a scope of forms of behavior that must be observed. That is, it is emphasized that for the real application of responsibility it is necessary not only to "create" a model of lawful behavior, but also to legislate this model in legal norms and laws. The fact is proved that it is generalization in legal norms that gives social rules of lawful behavior legal content. That is, the effectiveness of using the dualistic model when considering approaches to determining legal responsibility for the modern state-legal model of Ukraine is emphasized.

The main goal of the article is to generalize the theoretical work of domestic scientists in the field of the theory of the state and law regarding the issue of the legal nature of the category "legal responsibility", as well as to clarify and typologize the main scientific approaches and concepts of the researched category of law.

Key words: legal responsibility, institution of legal responsibility, social responsibility, positive (prospective) legal responsibility, negative (retrospective) legal responsibility, legal relations, legal system.

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, ref.: 15.

Постановка проблеми. Державотворення України в останні десять років базується на євроінтеграційних принципах, що зобов'язує державний менеджмент проводити повне «перезавантаження» всіх гілок влади та інституцій, а також приведення у відповідність з нормами європейського права українського законодавства. Сучасне державотворення, а відповідно й реалізація принципів юридичної відповідальності, не відбуватиметься без оновлення нормативної бази. Цілісність держави можлива за умови гармонізації прав та обов'язків соціуму загалом та окремого індивідууму з рівнем відповідальності за їх порушення. Наявний принцип дихотомії права є визначальним для реалізації положення інституту юридичної відповідальності – загальна рівність перед законом.

Саме юридична відповідальність є основним мірилом правової держави. Вона виступає і як самостійна правова категорія, і як міжгалузєва інституція, що потребує додаткової уваги та розгляду. Питання розкриття цієї дефініції як феномену в праві є досить нерозкритим. Її обов'язково треба систематизувати та модернізувати під сьогоденні правові доктрини, тобто узгодити з правовою дійсністю для підтримки її дієвості та справедливості.

Світова правова доктрина визначає, що для всебічного та раціонального розвитку будь-якого суспільства в ньому повинен панувати та не порушуватися принцип правопорядку. Саме інститут юридичної відповідальності є зв'язувальним елементом між правом та суспільством. Від нього залежить наскільки прийняті в державі нормативно-правові акти відповідають принципам правової справедливості та законності.

Попри сьогоденне існування України в умовах повномасштабної військової агресії та потреби позачергового захисту соціуму та держави від посягань агресора, не треба забувати, що навіть такі умови потребують удосконалення чинного механізму юридичної відповідальності. Це гарантує стабільність в соціумі та сприятиме загальному процвітанню держави загалом.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання актуалізації принципів юридичної відповідальності є традиційно дискусійним серед теоретиків держави та права через її безпосередній вплив на загальну систему права, а також через потребу постійного її вдосконалення.

Внесок в розбудову інституту юридичної відповідальності у своїх

працях зробило багато науковців: С. Алексеев, С. Братусь, В. Василенко, Н. Витрук, О. Скакун, Д. Ліпінський, М. Матузов, О. Мурашин, О. Сунцова, Р. Хачатуров та інші. Всі вони підкреслювали різнобічність та важливість юридичної відповідальності. Їх праці стали фундаментом для подальших наукових напрацювань щодо цього питання.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Вітчизняними теоретиками права здійснено декілька спеціальних дисертаційних досліджень, які присвячені дослідженню юридичної відповідальності в праві (роботи М. Терещука, О. Максимюка, А. Маляренка). Проте, з урахуванням того, що в законодавство вносяться постійні зміни щодо наближення та особливостей гармонізації з європейським правом, ця тема потребує подальшого дослідження.

Формулювання цілей статті. Основною метою статті є узагальнення теоретичних напрацювань вітчизняних науковців у сфері теорії держави й права щодо питання правової природи категорії «юридична відповідальність», а також з'ясування та типологізація основних наукових підходів і концепцій досліджуваної категорії права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття юридичної відповідальності є однією з ключових категорій в системі права. Воно походить від поняття «соціальна відповідальність», що виникає як першоджерело соціальних норм поведінки та моралі, а згодом формалізується та удосконалюється шляхом об'єднання в загальнодержавні правові приписи та норми. Ця категорія є дискусійною. З одного боку, вона є загальною реакцією на дотримання вимог соціуму, а з іншого – є також реакцією на їх порушення із застосуванням заходів примусу з боку держави чи суспільства.

В. Гришук висловлює думку про безпосередній зв'язок між соціальною та юридичною відповідальністю. Він ототожнює їх вважаючи, що юридична відповідальність ввібрала в себе всі властивості соціальної. Проте саме остання вважається базисною та похідною для юридичної

відповідальності [5, с. 43].

Однією з головних ознак сучасної правової держави, на думку Є. Мануйлова, є той факт, що всі її як владні суб'єкти, так і громадяни беруть добровільно на себе обов'язки виступати гарантом виконання приписів поведінки та моральних норм. Завдяки цьому реалізується принцип права на владу та обов'язок відповідати перед державою за наслідки негативного впливу чи за ухилення від здійснення правомірної поведінки [11, с. 6]. Тобто наявність влади пов'язана з готовністю нести відповідальність за дії. А у разі проступку та порушення законодавчо закріплених норм повинна обов'язково наставати, як мінімум моральна відповідальність за замовчуванням, а юридична – за фактом.

Такий принцип затверджено в головному нормативно-правовому акті нашої держави – Конституції України. Стаття 19 підкреслює, що жодну особу не можна примусити до незаконних дій, а держава повинна бути гарантом цього правила і сама діяти лише в межах своїх, законом визначених, повноважень.

На сьогодні в теорії держави і права склався та затвердився дуалістичний підхід до визначення поняття юридичної відповідальності. Розрізняють позитивну відповідальність та протиправну (негативну).

Позитивна відповідальність є почуттям обов'язку дотримуватися норм та правил соціуму. Має заохочувальний характер та не несе негативних наслідків. Негативна ж є державним засобом примусу та реакцією суспільства (санкцією), а також обов'язком прийняти покарання обмеження за вчинене діяння.

Н. Іванчук підкреслює, що відповідальність є комплексним поєднанням прав та обов'язків індивідуумів і зобов'язань державних органів та інституцій для підняття загальної правової культури суспільства. Є «мірою свободи» [3, с. 78]. Існує щільний прямий зв'язок відповідальності з потребою дотримуватися загальноприйнятих норм поведінки та законів природи та суспільства.

Беззаперечною є думка М. Романинець про те, що наявність

дієвого механізму здійснення юридичної відповідальності гарантує стабільність та ефективність загальної системи права.

Юридична відповідальність є обов'язком нести покарання за протиправні дії. Такої думки дотримується О. Мелехін. Він зазначає, що покарання обов'язково застосовується відповідними органами до порушника норм права. Вона, за думкою А. Піголкіної та О. Скакун, є варіацією державного примусу та осудження протиправних дій порушника [10, с. 47].

Однак переважна більшість науковців права, серед яких Н. Вітрук, І. Лукашук, Л. Явич, вважають, що категорію юридична відповідальність вдалося детермінувати лише однобічно. Наразі не існує чіткої практичної доведеності всіх теоретичних надбань, зауважень її загальної теорії.

Окрім цього, слід відзначити, як визначено це поняття у словнику М. Розенталя, «Відповідальність – категорія етики і права, яка відображає особливе соціальне і морально-правове ставлення особи до суспільства (людства в цілому), що характеризується дотриманням норм права і норм моралі». Наукова філологічна українська еліта визначає слово відповідальність як «покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну роботу, дії, вчинки, слова». Водночас серед суспільства побутує та переважає думка про те, що відповідальність є лише покаранням за вчинення неправомірного діяння, тобто панує негативний підхід. Таке твердження є слухним для кримінального та адміністративного права.

Нечіткість в поглядах теоретиків права оголює наявні прогалини в питанні категорії відповідальності та доводять односторонність деяких наукових думок. Слід взяти до уваги думку, що у випадку розгляду юридичної відповідальності і як покарання за правопорушення, і як міри правомірної поведінки, наслідком стане зменшення впливу й кількості заходів примусу з боку держави, а також збільшення соціальної відповідальності суспільства й зростання загального добробуту держави та кожного її індивідуума.

Однак будь-яка концепція, в тому числі й концепція позитивного права, має свої недоліки й винятки. При її однобічному використанні дещо нівелюється саме поняття відповідальності. Мається на увазі, що обов'язок дотримання загальноприйнятих суспільних норм формує лише «необхідний мінімум» юридичної відповідальності. Жоден обов'язок не зможе забезпечити повну правомірну поведінку в суспільстві. Він лише сформує положення, яких треба дотримуватися без уточнення їх правової доцільності та дійсно законності. А задля закріплення статусу позитивної юридичної відповідальності як реальної та дієвої необхідно, за думкою М. Матузова, закріплювати правовий статус соціальних норм поведінки в писаних правових статтях. Це наповнить їх юридичним змістом [7, с. 214].

Однак, написання законів не гарантує їх дотримання усіма суб'єктами права. Тому позитивізм в питанні юридичної відповідальності не може повноцінно існувати без заходів впливу з боку держави у випадку порушення цих норм. Цей факт підтверджує дуалізм відповідальності, а розподіл на позитивну чи негативну складову є лише ознакою видовості форм та способів її реалізації. Звідси можна зробити висновок про те, що за умови недотримання суб'єктами своїх обов'язків перед суспільством, з одного боку до нього будуть застосовані заходи державного впливу за скоєне (тобто негативізм), а іншого боку цей факт ніяк не призведе до застосування щодо нього форм позитивного підходу, тобто форма його відповідальності буде не юридична, а лише негативно юридична.

Прихильником дуалістичної форми категорії «юридична відповідальність» є також М. Строгович, який розглядає її не лише як наслідок вчинення правопорушення. Він вважає відповідальність ставленням особи до її обов'язків та розуміння наслідків у формі санкцій чи покарань.

В той самий час, за висловлюваннями П. Недбайла, для індивідуума роль позитивної відповідальності підвищується вже на

етапі вступу до виконання ним своїх обов'язків. Вона відображає неформальний зв'язок громадянина з державою, яка вимагає від нього не лише виконання своїх обов'язків, а й зобов'язує дотримуватися державних приписів та законних заборон.

Юридична відповідальність, за словами О. Бондарева, є лише позитивною. Вона є якістю суб'єкта та мірою її активної правомірної поведінки. Вона показує внутрішнє ставлення індивідуума до соціально активної поведінки, встановленої нормами права чи зразковими прикладами такої поведінки. Також вона є мірилом емоційної оцінки індивідуума до своїх дій з позиції «взірців».

В. Єлеонським підкреслюється нормативність юридичної відповідальності, тобто те, що її першоджерелом виступають саме норми законів та підзаконних нормативно-правових актів. А заходи державного примусу є рушійною силою позитивної юридичної відповідальності.

Не слід забувати, що окрім санкцій в правовій обоймі юридичної відповідальності є також заходи заохочення за дотриманням соціумом своїх обов'язків. Вони, за думкою О. Малька, виступають дієвим «стимулом» для подальшого встановлення та утвердження нової моделі правової поведінки.

На відміну від позитивістів, апологети негативного підходу до визначення юридичної відповідальності навпаки заперечують нормативність позитивної відповідальності. Вони стверджують, що заохочення не може мати процесуально закріпленої форми. Однак, тут можна не погодитися з цим твердженням, адже державне заохочення все ж таки має процесуальну форму. Прикладом є надання державних нагород, присвоєння чергових та почесних звань та категорій для тих, хто виконує свій обов'язок щодо дотримання норм правомірної поведінки суспільства та держави.

Для негативістів державний примус є правомірним та єдино можливим варіантом дотримання усіма норм права та засобом досягнення мети юридичної

відповідальності. Не слід нехтувати ще одним фактором впливу – суспільним осудом порушника. Він, на думку В. Кудрявцева, є способом переосмислення та перевиховання порушника, а також каталізатором подальшої правомірної поведінки в майбутньому. Це ще раз підкреслює, що ретроспективна відповідальність та позитивна відповідальність взаємно доповнюють одна одну й у симбіозі є повноцінною юридичною відповідальністю.

Загалом дуалізм відповідальності виходить з таких суджень:

- вона є багатогранною категорією;
- виконує охоронну та регулятивну функції;

- має нормативно закріплену форму – приписи, що повинні формувати загальні правила поведінки з боку суспільства та держави;

- відповідальність повинна продукувати у порушника «іммунітет» щодо подальшої правомірної поведінки.

Вважаємо, що саме державний примус є спонукаючим фактором для особи при виконанні своїх обов'язків. Примус фактично з'являється вже на етапі пропису в нормах права, а її «подих» відчувається ще в момент дії суспільної моралі.

Це ще раз доводить дуалізм позитивної та негативної відповідальності, а також те, що через поєднання примусу із мораллю реалізується повнота категорії «юридична відповідальність». Можна також стверджувати, що позитивна відповідальність застосовується на рівні керівників структур та організацій, а негативна – на рівні державних органів. Наслідками використання позитивної відповідальності є надання премій, оголошення подяк чи кар'єрне зростання індивідуума, а негативної відповідальності – штрафи, заборони та обмеження.

Однак багато науковців вважають позитивну модель архаїстичною та штучною. До їх когорти належить А. Шульга, який вважає позитивну відповідальність пережитком радянської системи права, і лише доктринальною та теоретичною, а не практичною й дієвою [14, с. 58]. З цим можна погодитися, проте не цілком, адже навіть в цьому

випадку цей вид відповідальності має місце в системі права.

Категорія «юридична відповідальність» є інституціональною та охоплює різні субінституціональні підкатегорії. За думкою С. Новікова, взаємодія норм права із заходами державного впливу створює плацдарм для закріплення правопорядку через застосування примусу, а також майбутнього попередження наступних протиправних діянь [15, с. 16]. Державний примус забезпечує охорону та безумовне виконання норм права, бо саме санкції норм є тією силою, яка стримує або попереджує в майбутньому правопорушення.

Теоретики права виділяють певні ознаки юридичної відповідальності (за А. Піголкіним): застосовується за вчинене правопорушення, є засобом державного впливу на порушника, формалізована в нормах права, виражається у вигляді негативних наслідків на правопорушника. Цей перелік не є вичерпним. К. Волинка доповнює його тим, що юридична відповідальність додатково здійснюється виключно органами та посадовцями державного апарату [5, с. 8].

Всі теоретики схильні вважати, що досліджуваній категорії права притаманні деякі принципи, тобто система керівних положень, що забезпечують розвиток інституту юридичної відповідальності. Так, А. Колодій наділяє її універсальністю, правовою значущістю та загальною імперативністю. Притаманні їй також і загальноправові принципи: справедливість, законність, гуманізм, обґрунтованість та інші [6].

Такий стан речей з дуалізмом категорії юридичної відповідальності вказує на факт її вагомості для загальної системи права, є певним її фундаментом. За думкою Г. Волинки, юридична відповідальність породжується державою з відносин соціального-майнового характеру при порушенні нормативних актів. А О. Зайчук вказує на її державний характер та владно-правовий зміст [14, с. 221]. Юридична відповідальність базується на волі й глузді законодавця як свідомого творця права держави.

У своїх працях Н. Гураленко

ототожнює юридичну відповідальність з юридичним обов'язком за скоєне правопорушення. Розкриває дуалізм принципів «добровільності-примусовості». Тобто, якщо особа усвідомлює причину накладених санкцій та розуміє наслідки своєї протиправної діяльності, вона підпадає під принцип добровільності.

Сучасний стан справ в теорії юридичної відповідальності характеризується саме негативізмом. Так І. Аземша вважає, що лише «несприятливі наслідки у вигляді обмежень, санкцій та майнових позбавлень» можуть повноцінно убезпечити соціум від зростання рівня та кількості правопорушень [1, с. 56].

Загалом, вважаємо, що принцип дуалізму юридичної відповідальності є найбільш доцільним та прийнятним для України. Відповідальність – це безперечно негативна протиправна поведінка, але й також безвольова реакція індивідуума на протиправну поведінку неможлива добровільність у виконанні обов'язків, що закріплені в нормах законів.

Висновки. Для узагальнення викладеного слід зазначити, що юридична відповідальність є самостійною правовою категорією та обов'язком стрижневим елементом правової системи. Регулює більшість правовідносин як окремо в певній галузі права, так і на міжгалузевому рівні. Здійснюється вона завдяки державним органам та посадовим особам на основі норм, що попередньо закріплені в нормативно-правових актах.

Ефективне суспільство повинно мати впорядковану систему норм. Саме вони встановлюють рівень правомірної поведінки та підкреслюють негативні наслідки за їх порушення.

Протягом останніх десятиліть змінювалися підходи до розуміння юридичної відповідальності. Але на сьогодні базовим є дуалістичний підхід до відповідальності у правовій доктрині. Не існує єдиної думки щодо цього питання серед науковців. Але більшість вчених вважають юридичну відповідальність системою норм і постулатів, за допомогою яких в країні стабілізується правопорядок, а самі

норми виступають превентивним засобом застосування покарань до правопорушника. Однак не слід забувати,

що юридична відповідальність є не тільки в нормах права, а й в морально-етичних суспільних правовідносинах.

Література:

1. Аземша І. Б. Юридична відповідальність: сучасні погляди, дискусії та концепції. Часопис Київського університету права. 2010. № 2. С. 54-57.
2. Берлач Н. А. Перспективи розвитку позитивної юридичної відповідальності в демократичному суспільстві. Форум права. 2012. № 1. С. 77-81
3. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ, 2001. 1440 с.
4. Грищук В.К. Негативна (ретроспективна) юридична відповідальність та її підстави. Університетські наукові записки. 2012. № 4. С.5-13.
5. Грищук В. К. Соціальна відповідальність : навч. посіб. Львів, 2012. 152 с.
6. Загальна теорія держави і права : підруч. для студентів юрид. ВНЗ. М.В. Цвік, О.В.Петришин, Л.В. Авраменко та ін., за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків, 2009. 584 с.
7. Задніпряна М.Ю. Сучасні аспекти та критерії поділу принципів юридичної відповідальності. Порівняльно-аналітичне право. № 4. 2014. С. 20-33.
8. Зимовець А. В. До питання про особливості конституційно-правового закріплення принципу взаємної відповідальності держави і людини. Форум права. 2008. № 1. С. 157-163.
9. Іванова О. І. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності. Вісник Академії адвокатури України. 2012. № 3 (25). С. 21-26.
10. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. 2-ге видання. К.: Алерта, 2010. С. 133-135.
11. Мануйлов Є. М. Соціальна відповідальність особистості у правовій державі. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2013. № 4 (18). С. 3-8.
12. Новіков Д.О. Місце правової герменевтики в методології юридичних досліджень та юридичній аргументації. Юридичний науковий електронний журнал. № 7. 2021. С. 15-18.
13. Олійник А.К. Юридична відповідальність (принципи, види, функції та мета). Міжнародна поліцейська енциклопедія. Вид. дім «Ін Юре». Т. 1. 2003. 1057 с.
14. Оніщенко Н.М., Зайчук О.В. Теорія держави і права: академічний курс (підручник). Київ: Юрінком Інтер. 2008. 688 с.
15. Очкаляс Д.К. Природа та структура теоретичної науки про юридичну відповідальність. Підприємництво, господарство і право. № 1. 2021. С. 193-201.

References:

1. Azemsha I. B. (2010). Legal responsibility: contemporary views, debates and concepts. Chasopys Kyivskoho universytetu prava, vol. 2. pp. 54-57.
2. Berlach N. A. (2012). Prospects for the development of positive legal responsibility in a democratic society. Forum prava, vol.1. pp. 77-81.
3. Busel V. T. (2001). A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language. P. 1440.
4. Hryshchuk V.K. (2012). Negative (retrospective) legal responsibility and its grounds. Universytetski naukovi zapysky, vol. 4. pp. 5-13.
5. Hryshchuk V. K. (2012). Social responsibility: educational manual. P. 152.
6. Tsvik M.V., Petryshyn O.V., Avramenko L.V. (2009). The general theory of the state and law: textbook for law university students. P. 584.
7. Zadnipriana M. Yu. (2014). Modern aspects and criteria for dividing the principles of legal responsibility. Porivnialno-analitychne pravo, vol. 4. pp. 20-33.
8. Zymovets A. V. (2008). On the issue of peculiarities of the constitutional and legal consolidation of the principle of mutual responsibility of the state and man. Forum prava, vol. 1. pp. 157-163.
9. Ivanova O. I. (2012). Legal responsibility as a type of social responsibility. Visnyk Akademii advokatury Ukrainy, vol. (25). pp. 21-26.
10. Skakun O.F. (2010). Theory of the state and law: textbook. 2-nd edition. pp. 133-135.
11. Manuilov Ye. M. (2013). Social responsibility of the individual in the legal state. Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho», vol. 4 (18). pp. 3-8.
12. Novikov D.O. (2021). The place of legal hermeneutics in the methodology of legal research and legal argumentation. Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal, vol. 7. pp. 15-18.
13. Oliinyk A.K. (2003). Legal responsibility (principles, types, functions and purpose). Mizhnarodna polityeyska entsyklopediia. vol. 1. P.1057.
14. Onishchenko N.M., Zaichuk O.V. (2008). Theory of the state and law: academic course (textbook). P. 688.
15. Ochkolias D.K. (2021). The nature and structure of the theoretical science of legal responsibility. Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo. vol. 1. pp. 193-201.

Стаття надійшла до друку 25.04.2023 року